

УДК: 902/904:378.4.016(477.54-25)(091)«1805/1920»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-007

Зародження і становлення викладання археології та історії первісного суспільства у Харківському імператорському університеті (1805-1920 рр.)

О. В. Калугін

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
kalugin10oleg@gmail.com*

Ключові слова: навчальні дисципліни, археологія, історія первісного суспільства, університет.

Стаття присвячена дослідженню зародження і становлення викладання елементів археології та історії первісного суспільства в навчальних курсах одного із провідних навчальних закладів сучасної України – Харківського університету з 1805 по 1920 роки. Відмічено, що в XIX столітті спеціалізованої кафедри для викладання археології та історії первісного суспільства створено не було. І таких окремих навчальних курсів не викладали. Зазначено, що яскраві зміни стосовно викладання археології прослідковуються у 80-х роках XIX століття, що було пов'язано з якісними нововведеннями у самій археологічній науці. Але ці зміни загальмував університетський статут 1884 року, який наклав деякі обмеження у вивченні і дослідженні старожитностей в російських університетах. Особливо постраждала первісна археологія, тому що була заборонена кафедра антропології. Доведено, що в цей період спеціалізованих курсів з археології та первісної історії викладати так і не почали. Кардинальні зміни у викладання археології та первісного суспільства у Харківському університеті привносить XII археологічний з'їзд, який був проведений у Харкові.

Тільки на початку XX століття в навчальних планах університету з'являється окремий курс археології, але і його не викладали належним чином, бо бракувало спеціалістів.

The generation and formation of teaching archeology and history of primitive society at Kharkiv University (1805-1920ss)

O. Kaluhin

V. N. Karazin Kharkiv National University

Key words: educational disciplines, archeology, history of primitive society, university.

Summary. The article investigates the generation and formation of teaching of archaeology and history of primitive society in the educational courses in one of the leading educational establishments of modern Ukraine - Kharkiv University from 1805 to 1920ss. It is mentioned that any of the specialized department for teaching of archaeology and history of primitive society was not created in the XIX century. Also there were not any separate educational courses taught but only their elements were traced in different lectures of teachers of university such as home and world histories, anthropology, art e.t.c. It was related to the slow selection and vagueness of these disciplines in the educational process of that time, and also with the «segregation» of these sciences that were accessible only to the aristocracy. It is marked that outstanding changes in relation to teaching of archaeology traced in the 80th of the XIX century and that was related to the quality innovations in archaeological science. But these changes were ceased by the university charter of 1884 that imposed some limitations to the study and research of antiquity at Russian universities. Primitive archaeology was especially suffered, because department of anthropology was forbidden. It is proved that there were not any of the specialized courses from archaeology and primitive history taught in that period. But the amount of educational disciplines increases, where the presence of information from these sciences fragmentary traced in the lectures of teachers of historical

and philological faculty of university. Essential changes in teaching of archaeology and primitive society at Kharkiv university are introduced by the XIIIth Archaeological Congress that was conducted in Kharkiv.

Only at the beginning of the XX century there was the separate course of archaeology appeared at university curricula but it was not taught properly because of the lack of specialists.

Історія виникнення і розвитку навчальних дисциплін має важливе значення для розуміння становлення освітнього процесу суспільства та його культури. Такі дисципліни, як археологія та історія первісного суспільства швидко і динамічно розвиваються у сучасному світі, маючи важливе значення для освіти. Їх викладають у більшості вищих навчальних закладах України на історичних та деяких інших гуманітарних факультетах. Тому актуальним є вивчення історії викладання і дисциплінізації археології та історії первісного суспільства на прикладі одного із найстаріших і провідних освітніх центрів нашої держави – Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Мета дослідження – простежити процес зародження викладання елементів археології та історії первісного суспільства та їх становлення в університетських навчальних курсах з 1805 по 1920 роки.

Нижня хронологічна межа – це дата заснування і початок функціонування Харківського університету, а верхня – реорганізація Харківського університету, коли на базі історико-філологічного та фізико-математичного факультетів було створено Академію теоретичних знань, а потім Харківський інститут народної освіти [1, с. 221-222].

Робота опирається на діловодні джерела та джерела особового походження викладачів та студентів Харківського імператорського університету. У своїх працях цього питання торкалися такі харківські науковці, як Б. А. Шрамко та В. К. Міхеєв [2, с. 104-130], В. І. Кадєєв [3, с. 50-69], В. В. Скірда [4]. Потрібно зазначити, що вони приділяли увагу розвитку археології та первісного суспільства як науки і не ставили за ціль розкрити навчальний процес, тобто по суті, взаємодію викладача зі студентом.

У 1805 році було засновано Харківський університет, при якому відкрили чотири факультети. Одним з них був словесний факультет (*facultas litteraria*). Він об'єднував предмети нинішніх історичного та філологічного факультетів. Звісно, спеціалізованої кафедри для викладання археології та історії первісного суспільства створено не було. І таких окремих навчальних курсів не викладали. Тільки їх елементи прослідковувалися

у різних лекціях викладачів університету. Кафедра, де викладачі частково торкалися моментів, пов'язаних з зазначеними вище дисциплінами носила назву – кафедра старожитностей і мови латинської [5, с. 5-6]. Відсутність подібної кафедри була пов'язана із історичними обставинами, а саме з монгольським нашествям та тривалим процесом національно-визвольних змагань українського народу XVII століття, коли ці землі не потрапили під вплив європейського Відродження. Тому процес антикваріанізму (захоплення античними старожитностями та їх колекціонування), який став основою початку археологічних знань в Європі, на цих землях не отримав належного розвитку. Після приєднання українських земель до Російської імперії (треба додати, що з'являється можливість вивчати південь і Північне Причорномор'я, які були багаті на археологічні пам'ятки та комплекси) у середовищі аристократії та інтелігенції поступово виникає інтерес до старожитностей, які почали колекціонуватися для розваги. Це ще не можна назвати було наукою, а скоріш навпаки – руйнуванням культурного спадку. То була, так звана, «народна археологія» [6, с. 36-37].

Тільки у 1807 році з'являється перший довідник з археології О.-Л. Мілена «Руководство к изучению древностей», коли в Європі вже було розроблено не один десяток праць з цієї тематики. Але традиційним, на початку XIX століття, стає ототожнення археології з історією мистецтва. Речові старожитності, які не спиралися на мистецтво, просто ігнорували або використовували як допоміжний матеріал для розкриття проблем на лекційних курсах та семінарах. Вони входили до мистецько-філологічного комплексу знань про класичний світ. Наукові дисципліни ототожнювали з курсами грецьких, римських та слов'янських старожитностей та історією мистецтва [6, с. 40-41].

Також потрібно зазначити, що в XVIII столітті термін «археологія» практично не зустрічається, а використовувався термін «старожитності». Причому, у XVIII столітті значення «старожитностей» було дещо ближче до сучасного, хоча під ними розуміли і праці стародавніх авторів. Ці дві назви – «старожитності» і «археологія» почали застосовувати на початку XIX столітті у значенні

дуже широкому, під якими розуміли цілий комплекс допоміжних історичних дисциплін [7, с. 17-21]. Взагалі, у XIX столітті в університетах Російської імперії крок за кроком укріплюється поняття «археологія», яке взяли із німецьких університетів і їх моделі викладацького процесу. Тому під «археологією», в основному, розуміли вивчення стародавнього мистецтва, якщо точніше, то класичного [8, с. 215]. Найбільш цікавим є той факт, що за уставом Московського університету 1804 року, який був типовим для усіх університетів Російської імперії (тобто і для Харківського), був намір створити на факультеті словесності кафедру теорії витончених мистецтв, яка стане ядром формування кафедр археології після введення в дію університетського статуту 1864 року. Але існувала вона тільки в Московському університеті, де викладали археологію лінгвіст І. Ф. Буле та історик М. Т. Каченовський також фрагментарно у рамках інших курсів. [9, с. 33].

Якщо повернутися до Харківського університету, то, в першу чергу, потрібно зосередити увагу на огляді викладання лекцій за 1805 – 1812 роки. Можна відзначити, що екстраординарний професор Бернард Рейт (1770-1824 рр.) читав «Стародавню історію», інспектор казеннокоштных студентів Гавриїл Успенський (1765 – 1820 рр.) – «Старожитності Російської імперії», а ординарний професор Яків Белен де Балю (1783 – 1815 рр.) – «Грецьку археологію» [10, с. 17-18]. Німецький професор Х. П. Роммель (1781 – 1859 рр.) на кафедрі латинської словесності викладав курс «Грецькі старожитності». Трохи пізніше, за власною ініціативою, професор починає проводити філологічний семінар, де за його словами «...преподалась высшая грамматика, критика, герменевтика и археология» [11, с. 55]. З 1812 по 1813 рік Х. П. Роммель викладав курс «Римські старожитності», де звертав головну увагу на римських авторів і матеріальну спадщину цієї держави. Подібним чином були побудовані і лекції ад'юнкта С. П. Малиновича (1767 – 1815 рр.), який викладав курс «Старожитності грецькі» [10, с. 19].

Новий університетський устав 1835 року встановив жорстку регламентацію у відношенні до викладацької діяльності професорського складу [5, с. 66-68]. Професори обов'язково повинні були надавати свої навчальні програми деканам і робити звіти про їх виконання. Ця система позбавляла викладачів індивідуальності. Наприклад, курс «Римські старожитності», який читав П. І. Сокальський (1830 – 1896 рр.) у 1833 році було урізано і з нього вилучили пояснення про різні термінологічні аспекти [5, с. 72]. Дисципліни, в

яких прослідковувались елементи археології та історії первісного суспільства продовжували викладати. Магістр історичних наук В. Ф. Цих (1805 – 1840 рр.) у 1834 році читав для студентів морально-політичного та словесного відділень «Загальну давню історію» [12, с. 14-15]. Ад'юнкт С. С. Лук'янович (1809-1860 рр.) викладав студентам у 1840 році курс «Римські старожитності» за власними записами [13, с. 10]. Ординарний професор А. П. Рославський-Петровський (1816 – 1871 рр.) у 1851 році також читав курс «Стародавня історія» за власними записами [14, с. 10].

Показовим фактом становлення викладання археології та історії первісного суспільства у Харківському університеті, є те, що деякі студенти філософського факультету відділення словесності для своїх науково-літературних праць (медальна тематика) вибирали теми, які стосувалися старожитностей і первісного світу. З 1842 по 1851 роки були представлені наступні теми: «Взгляд на развитие теории изящных искусств» (студент Михайлов), «Взгляд на древних славян» (студент Шведов), «О народных праздниках древних римлян» (студент Василевский) [5, с. 84-86].

У 1863 р. у Російській імперії починає діяти новий статут, який постав у ході освітньої реформи Олександра II. Головним досягненням і перевагою для історико-філологічного факультету стала можливість самостійно будувати навчальний процес [5, с. 100-101]. Відразу виникли труднощі, які були пов'язані з браком кваліфікованих кадрів. Наприклад, кафедра, де згодом почнуть викладати елементи археологічних знань, історії та теорії мистецтв, була вакантною до 1883 року [5, с. 102]. Тому викладали ці дисципліни фрагментарно і читали їх у комплексі з іншими навчальними курсами історико-філологічного факультету.

На проблеми викладання археології та первісного суспільства звернули увагу організатори і учасники археологічних з'їздів, які почали активно проводити в другій половині XIX століття. У 1869 році в Москві розпочав роботу I Археологічний з'їзд. На ньому з цікавими доповідями виступили М. П. Погодін та І. І. Срезневський. Перший відзначив, що викладання археології повинно бути почато в університетах, а другий зауважив про необхідність визначення круга предметів, які входять до поняття «археологія» і що не можна під цим розуміти лише речові пам'ятки [15, с. 41-42]. На II Археологічному з'їзді у Петербурзі, все той же І. Срезневський виступив з доповіддю, в якій зазначив що у жодному із російських університетів немає кафедри російських старожитностей [16, с. 6].

Третій за рахунком археологічний з'їзд, який відбувся у Києві в 1874 році, мав важливе значення для становлення археології та історії первісного суспільства як навчальних дисциплін. На ньому було виголошено дві доповіді. Перша доповідь – графом О. С. Уваровим з теми: «Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа?» [17]. У цій доповіді було запропоновано включити в учбові програми університетів комплекс допоміжних дисциплін, які б дозволили збагатити археологію (палеографію, сфрагістику, геральдику, нумізматику, тощо) [17, с. 31]. Другу доповідь зробив професор Дерптського університету О. Г. Брікнер, який зазначив що археологія повинна стати частиною російської історії і, що її вдале викладання залежить від семінарів, практичних занять і розробки більш повних учбових посібників [18, с. 39].

Внаслідок появи нового статуту 1863 року і перегляду концепції викладання археології та історії первісного суспільства в університетах Російської імперії у викладачів Харківського університету з'являється можливість все більшу увагу звертати на старожитності у своїх лекційних курсах. Наприклад, це яскраво ілюструють конспекти ординарного професора О. П. Рославського-Петровського. У своїй лекції «Вступ до курсу історії цивілізацій...» він торкався тем, які стосувалися історії первісного суспільства та археології. Студенти отримували інформацію про палеонтологію й хвороби давніх тварин, антропологію первісних людей, аналізувалося вчення Ч. Дарвіна, надавалася певна термінологічна база з вивчення старожитностей [19, с. 8, 16, 18, 30]. У спогадах слухачів (студенти Де-Пуле і Пашков) зустрічаються суперечливі відгуки про лекції О. П. Рославського-Петровського. «Як професор і лектор» – говорить Де-Пуле, – «Рославський не тільки не користувався популярністю, а потрапляв під критику за свій педантизм і дурне читання... яке походило на гарчання...». Але той же Де-Пуле говорить, що професор «благотворно впливав на студентів» [5, с. 271].

Аналіз навчального процесу на історико-філологічному факультеті за 1870–1871 рр. засвідчив, що в університеті взагалі не викладали ті предмети, які містили в собі відомості з археології та історії первісного суспільства [20, с. 1-25]. Тільки у 1874 році професор М. Я. Арістов (1834 – 1882 рр.) у курсі «Розбір пам'ятників вітчизняної історії» почав знайомити студентів із археологією [21, с. 3, 5]. У ході лекцій він розповідав про ме-

тодику розкопок та археологічні джерела (кургани, городища, печери, стародавні церкви тощо). Детальніше професор зупинявся на двох питаннях: важливості вивчення речових пам'яток стародавності і, конкретно, курганів та городищ Харківської губернії [22, с. 21]. Дослідник археологічної науки Харківського університету, В. В. Скирда, взагалі, зазначає, що М. Я. Арістов у Харківському університеті був одним з перших університетських вчених Російської імперії, хто розпочав викладати археологію [4, с. 51]. У спогадах професора М. Ф. Сумцова (1854 – 1922 рр.) згадується про вченого. Зазначається що він був лектором красномовним і простим одночасно. Це доводить випадок, коли на лекцію до Миколи Яковича завітав попечитель Воскресенський. М. Я. Арістов відразу змінив манеру доповіді та прочитав лекцію такою прекрасною літературною мовою, якої від нього слухачі ніколи не чули [22, с. 24-25].

Також потрібно відзначити діяльність професора Ю. І. Морозова (1836 – 1900 рр.) та майбутнього академіка Д. І. Яворницького (1855 – 1940 рр.), які проводили археологічні дослідження та виступали з різноманітними доповідями (на археологічних з'їздах), що стосувалися старожитностей Харківської губернії [4, с. 53, 59-60]. Але, на жаль, спеціалізованих курсів з цієї тематики вони в університеті не викладали.

Важливим елементом навчального процесу на історико-філологічному факультеті продовжувало бути виконання письмової роботи протягом навчального року. Правила цих робіт для студентів були вироблені у 1872 році. Теми студентам пропонували викладачі, а для заохочення та стимулу були запроваджені «медальні теми». Ось, наприклад, у 1880 році три автори робіт з теми «Дані мови й народного життя, які розкривали участь давніх слов'ян у розвитку аріїв та первісно-суспільного племені» отримали золоту та дві срібні медалі. Це яскраво показує зацікавленість студентів історією старожитностей, незважаючи на брак викладачів з цієї тематики [5, с. 121-122].

1880-ті роки принесли з собою ряд змін, які відбуваються в університетах Російської імперії у рамках викладання археології та історії первісного суспільства. Це було пов'язано з якісними нововведеннями у цій науці. З'являються перші узагальнюючі праці по археології і ті, які стосувалися методологічних проблем науки [23, с. 68-69]. Втім, новий університетський статут 1884 року наклав деякі обмеження у вивченні і дослідженні старожитностей в Російських університетах. Викладання археології та історії первісного суспільства за вищевказаним статутом зазнає

структуризації та диференціації в умовах, коли ще не сформувалася чітка концепція цих наукових дисциплін, що відбувалося на тлі обережності і обмеженості вирішення наукових задач. Особливо постраждала первісна археологія, адже була заборонена кафедра антропології із-за неприйняття вчення Ч. Дарвіна. Переклади праць з палеоліту з'явилися тільки на початку XX століття, а власні – тільки у 1920-их роках [6, с. 52-53].

Багато археологів після вбивства імператора Олександра II зайняли позицію підтримки самодержавного устрою, адже більшість з них були аристократами. Графиня П. С. Уварова, яка була головою Московського археологічного товариства, висловлювалася так: «Археологія – наука для багатіїв» [6, с. 52]. Але це не загальмувало розвиток археології як навчальної дисципліни, адже капіталістичні відносини, які вимагали зміни усієї системи освіти сприяли збільшенню прошарку інтелігенції, за рахунок якої з'являлися нові кадри для університетів, які зайняли вакантні кафедри [24, с. 5].

З введенням в дію статуту 1884 року учбові плани Харківського університету пройшли ряд видозмін. Історико-філологічний факультет розділив усі предмети на дві загальні групи: класичну та історичну [5, с. 144]. Класична група включала в себе предмети філософського та філологічного циклу, а історична – предмети, які стосувалися російської і всесвітньої історії, географії, етнографії, грецьких і римських старожитностей та стародавнього світу [5, с. 144-147]. З п'ятого семестру навчання встановлювалася спеціалізація по групам: стародавньо-класичній, слов'яно-руській та історичній [5, с. 147]. Як ми бачимо, для студентів відкрилося більше можливостей займатися старожитностями поглиблено.

Спеціалізованих курсів з археології та первісної історії, викладати так і не почали. Але збільшується кількість навчальних дисциплін, де фрагментарно прослідковувалась наявність відомостей з цих наук у лекціях викладачів факультету. Згідно з оглядом викладання предметів за 1886 – 1887 роки, Г. Ф. Шульц (1853 – 1908 рр.) читав «Грецькі старожитності» і проводив консультації чотири рази на тиждень [25, с. 4]. О. О. Потебня (1835-1891 рр.) викладав курс «Читання стародавніх руських пам'ятників», а у вівторок і п'ятницю вів у студентів практичні заняття [25, с. 6]. Окремо потрібно виділити курс лекцій з палеонтології професора О. В. Гурова (1843 – 1921 рр.). На лекціях він описує знахідки вимерлих тварин і піддає аналізу кістяк давньої людини. Вчений згадує і археологічну періодизацію, в якій він

розділяє людство на три головні доби: кам'яну, бронзову та залізну [26, с. 20, 684-695].

Зміни прослідковуються і в огляді викладання лекцій та практичних занять за 1896 – 1897 рр., тому що починався розподіл за кафедрами [27]. Курси, в яких викладачі торкалися тем з археології та первісного суспільства, викладали на кафедрах загальної історії, руської історії і кафедрі теорії та історії мистецтв. Доцент В. В. Лапін (1858 – 1900 рр.) викладав «Стародавню географію» одну годину на тиждень [27, с. 11-12]. Професор Д. І. Багалій (1857 – 1932 рр.) – «Загальний курс російської історії» [27, с. 12]. Приват-доцент Є. К. Рєдін (1853 – 1908 рр.) – «Історію стародавнього мистецтва» за якою проводив консультації після лекцій [27, 13-14]. За цим курсом у 1888 році була розроблена програма випробувань. У ній йшлося про те, що студенти повинні відрізняти поняття теорія мистецтв, археологія та історія мистецтв. Повинні були знати, що таке розкопки і знахідки, хто такі реставратори та антикварії [28, с. 183]. Це доводить той факт, що на кафедрі теорії та історії мистецтв викладали не тільки відомості про мистецтво [29, с. 121-126], але й про археологію та археологічні розкопки.

Зміни у викладанні археології та первісного суспільства у Харківському університеті привносить XII археологічний з'їзд, який був проведений у Харкові [30, с. 37-39]. Один з керівників Харківського Попереднього комітету, який організовував з'їзд, Є. К. Рєдін виступив з доповіддю, в якій зазначав, що археологія завдяки своїй специфіці, краще висвітлює історію «окремих епох». Він рахував за збільшення загальнодоступних оглядів з археології та проведення публічних читань з цього предмета [4, с. 90]. По закінченню з'їзду, переважна більшість експонатів, представлених на виставці, була передана Музею витончених мистецтв та старожитностей [4, с. 114]. Це призвело до створення відділів археологічних та церковних старожитностей [4, с. 114], що з практичної точки зору позитивно вплинуло на проведення у студентів практичних занять із стародавньої історії.

Після проведення XII археологічного з'їзду починають інтенсивно проводити археологічні розкопки викладачі Харківського університету. Ці розкопки давали матеріал для наповнення навчальних курсів, які стосувалися археології. Але залишалась проблема, яка існувала і до проведення археологічного з'їзду – не вистачало викладацьких кадрів.

Згідно огляду лекцій за 1912 – 1913 рр. на кафедрі історії та теорії мистецтв з'являється повноцінний курс археології, але викладали його не

для всіх студентів. Зазначалося, що на другому та третьому курсів цей курс буде введений тільки у тому разі, якщо буде призначений професор на дану кафедру [31, с. 18]. Викладав у той час археологію приват-доцент О. І. Успенський (1873 – 1938 рр.) [31, с. 18].

З початком революційних подій 1917 року навчання в університеті не припинилося, але викладачі та студентство були сфокусовані на перетвореннях в країні. Потрібно зазначити, що до реформування університету, при ньому у 1919 році активно функціонував археологічний музей [4, с. 136]. Директором музею був О. С. Федоровський (1885-1939 рр.), особистість багатогранна та дуже талановита [32, с. 169]. Спектр його наукової діяльності був широким, але головну увагу він приділяв археології та розкопкам [33, с. 263-266]. З 1919 року він проводив при музеї археологічні семінари, де знайомив студентів зі старожитностями Харківської губернії [34, с. 105]. У 1920 році настають «часи невизначеності» і «переродження» викладання археології та історії первісного суспільства у зв'язку з перетворенням Харківського університету на Харківський інститут народної освіти.

Таким чином, у 1805–1920 рр. у різних лекційних курсах Харківського імператорського університету починають викладати тільки елементи археології та історії первісного суспільства, тобто не відбувається їх виділення як окремих навчальних дисциплін. Прослідковуються тільки різні елементи у лекційних курсах. Навіть коли на початку ХХ століття з'явився окремий курс археології, то і його не викладали належним чином із-за браку спеціалістів. До того ж, потрібно зазначити, що навіть ті свідчення з археології та історії первісного суспільства, які надавали студентам викладачі Харківського університету у рамках інших курсів, відставали від переднього краю археологічної науки та первісної історії. Адже в Європі і у Санкт-Петербурзі викладали окремі спеціалізовані навчальні дисципліни, проводилися практичні заняття для студентів і рівень методологічних розробок даних предметів був набагато вищим. Харківський університет відставав у цьому плані, але це поступово буде надолужуватися під час радянської епохи.

Джерела та література

1. Короливский С. М. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. Харьков, 1955. 386 с.
2. Михеев В. К. Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805-1990 гг.) // Вестник Харьковского университета : Историческая наука в Харьковском университете (К 185-летию ХГУ). 1991. № 357. С.104-130.
3. Кадеев В. И. Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805-1990 гг.) // Вестник Харьковского университета : Историческая наука в Харьковском университете (К 185-летию ХГУ). 1991. № 357. С.50-69.
4. Скирда В. В. Археологічна наука в Харківському університеті (1805–1920 рр.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 164 с.
5. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под. ред. М. Г. Халанского, Д. И. Багалея. Харьков : Изд-во САГА, 2007. 408 с.
6. Клейн Л. С. История российской археологии: учения, школы и личности. Том I. Общий обзор и дореволюционное время. СПб. : ЕВРАЗИЯ, 2014. 704 с.
7. Тихонов И. Л. К вопросу об объеме и содержании термина «археология» в русской дореволюционной науке // Традиции российской археологии. Материалы методологического семинара ИИМК РАН. Археологические изыскания. СПб., Вып. 33 С. 17-21.
8. Формозов А. А. История термина «археология» // Вопросы истории. 1975. № 8. С. 214-218
9. Бутягин А. С., Салтанов Ю. А. Университетское образование в СССР. М. : Изд-во Московского университета, 1957. 293 с.
10. Обзорение публичных чтений от 17-го августа 1811 года на 30 июня 1812 года, которые имеют быть преподаваемы в императорском Харьковском университете. Харьков : Университетская типография, 1811. 21 с.
11. Пять лет из истории Харьковского университета / Воспоминания профессора Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете. Харьков : Университетская типография, 1868. 111 с.
12. Обзорение преподавания от 17 августа 1833 года по 30 июня 1834 года в императорском Харьковском университете. Харьков : Университетская типография, 1833. 15 с.
13. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1840 –1834 гг. Харьков : Университетская типография, 1833. 19 с.
14. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1850–1851 учебный год. Харьков : Университетская типография, 1850. 29 с.
15. Труды I Археологического съезда в Москве 1869. Москва, 1871. Т. II. 318 с.
16. Труды II Археологического съезда в Санкт-Петербурге. СПб., 1876. Вып. 1. 202 с.

17. Уваров А. С. Что должна обнимать програма для преподавания русской археологии, и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа ? // Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. К., 1878. Т.1. С. 19-38.
18. Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. К., 1878. Т. 1. 352 с.
19. Рославский-Петровский А. Введение в курс истории цивилизаций читанное в императорском Харьковском университете доктором исторических наук А. Рославским-Петровским. Харьков : Университетская типография, 1865. 50 с.
20. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1870–1871 учебный год. Харьков : Университетская типография, 1870. 25 с.
21. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете, на 1874-1875 учебный год. Харьков : Университетская типография, 1874. 50 с.
22. Сумцов Н. Ф. Материалы для истории Харьковского университета. Харьков : 1894. 35 с.
23. Формозов А. А. Страницы истории русской археологии. М. : Изд-во «Наука», 1986. 240 с.
24. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох (от России крепостной к России капиталистической). М. : Изд-во «Наука», 1985. 351 с.
25. Обзорение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий в императорском Харьковском университете на первое полугодие 1886-1887 академического года. Харьков : Университетская типография, 1886. 78 с.
26. Гуров А. В. Палеонтология: Курс орд. профессора Харьковского университета. Харьков, 1892. 699 с.
27. Обзорение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в императорском Харьковском университете на 1896-1897 академический год. Харьков : Университетская типография, 1896. 154 с.
28. Программы испытаний для студентов Харьковского университета. Харьков : Типография Каплана и Бирюкова, 1888. 222 с.
29. Павлова О. Г. Викладання історії мистецтва у Харківському університеті в ХІХ — на початку ХХ століть // Вісник Харківського державного університету. 1998. № 413: Історія. Вип. 30. Харків, 1998. С. 121 –126.
30. Скирда І. М. ХІІ археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 252 с.
31. Обзорение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1912-1913 академический год. – Харьков : Типография «Печатник», 1912. 20 с.
32. Калугін О. В. Вплив професора О. С. Федоровського на розвиток науки в Україні в першій половині ХХ століття // Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції. ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 169
33. Скирда В. В. Вклад А. С. Федоровского в развитие археологии // История археологии: личности и школы: Материалы Международной научной конференции к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки. – СПб. : «Нестор-История», 2011. С. 263-267
34. Зайцев Б. П., Латышева В. А. Археологический музей Харьковского университета // Вестник Харьковского государственного университета, 1992. № 362 : История. Вып. 25. С. 103-110.